

Et helt andet reformationsjubilæum. 1. verdenskrig som katalysator for et teologisk nybrud

Af professor (mso), ph.d. Christine Svinth-Værge Pöder

Reformationsfejring, 1917 og 2017

Det nu afviklede 2017 var det store jubilæumsår. 500-året for reformationen blev fejret med talrige konferencer, publikationer og

kulturelle begivenheder. I Tyskland skete det blandt andet med en 10-årig optakt, “die Luther-Dekade”. Også i Danmark blev 500-året markeret i en årrække frem til 2017 i form af forsknings- og formidlingsprojekter.

Et tilbageblik på Tysklands reformationsjubilæum 100 år tidligere kan kaste et nyt – eller snarere et gammelt – lys over den nutidige diskussion og bidrage til en refleksion over, hvordan jubilæumsretorik i givet fald kan interagere med teologisk reformationsforskning, som igen kan interagere med historiske begivenheder. Mit særlige fokus er den tyske kirkehistoriker Karl Holl og hans tale ved reformationsjubilæet i 1917, “Was verstand Luther unter Religion?”. Efter

jubilæet skrev Holl videre på talen og bearbejdede derved oplevelsen af krigsnederlaget i 1918, som han tolkede som Guds dom over Tyskland. På den måde bliver revisionen symptomatisk for en udvikling, der med Holls bog *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte, bd. I, Luther* i 1921 gav startskuddet til en ny teologisk bevægelse: den tyske Lutherrenæssance, som har sat lange spor i det 20. århundredes reformatoriske teologi. Nu, i 100-året for 1. verdenskrigs afslutning, viser Holls bearbejdelse af sin tekst desuden, hvordan krigsnederlaget på en bemærkelsesværdig og ganske ambivalent måde blev én igangsættende faktor blandt andre i dette teologiske nybrud.

Karl Holl og 400-års jubilæet i skyggen af 1. verdenskrig

Karl Holl blev professor i kirkehistorie i Berlin 1906 efter en lang og forviklet løbebane, mærket af forskellige kriser af både personlig og karrieremæssig art, så at en akademisk fremtid i en årrække syntes udelukket. Det forløb blev formentlig prægende for Holls teologi og

Luthertolkning. Holl var patristiker, men blev i Berlin-tiden grebet af Luthers tidlige teologi. Han lagde vægt på den rolle, anfægtelserne spillede i Luthers erfaring af sit reformatoriske gennembrud (den omdiskuterede "tårnoplevelse"), og så dette som udtryk for, at vejen til ægte religiøsitet og tro går gennem frygt og håb, kamp og svære kriser.

I 1914 brød krigen ud, og som mange andre intellektuelle sluttede Karl Holl op om Tysklands krigspolitik. Som Karl Barth brød han under krigen med liberalteologien, men af den omvendte grund – liberalteologien var for pacifistisk for ham. I krigens begyndelse skrev han til en studerende, som var rykket i felten: "Vi må nok til at læse Luther. Han er næsten den eneste nu, som man kan holde ud at høre på". Efterhånden som krigen trak ud, tog Holls Lutherinteresse til, og dette afspejler sig i hans jubilæumstale i 1917.

Holl var i øvrigt ikke ene om at ty til Luther i krigens skygge. Reformationsjubilæet i 1917 blev i Tyskland til en søgen efter nationale identitetsfigurer. Luthers person rykkede i forgrunden, hans teologi i baggrunden. Gottfried Maron har i 1982 i artiklen "Luther 1917. Beobachtung zur Literatur des 400. Reformationsjubiläums" beskrevet detaljeret, hvordan Luther blev fejret med forskellig merchandise (som det også var tilfældet i 2017 med alt fra Luther-T-shirts til Luther-badeænder) og populære udgivelser, herunder også opbyggelige skrifter ("Warum ich Luther lieb habe"), Luther stiliseret som krigshelt i andre småskrifter, digte ("Du stehst am Amboß, Lutherheld") og på diverse Luther-medaljer og Luther-mønter. Og ikke mindst Luther

som urbillede på "det tyske menneske" i flere, også akademisk teologiske afskygninger, hvori vi ser forstadier til 30'ernes tyskkristendom.

Holls jubilæumstale: Hvad forstod Luther ved religion?

På baggrund af denne nationalistiske personkult er det værd at nævne, at Holl ikke forsøgte at føre Luther i felten som tysk helt og national identifikationsfigur. Luthers person bliver ganske vist forbundet med normativitet, idet hans oplevelse af det reformatoriske gennembrud teologiseres og tilskrives almen gyldighed. Men Holls interesse for Luthers person i den lange reformationstale overskygger ikke interessen for Luthers *teologi*. I en afsluttende overvejelse kan Holl (skønt han også her tilskriver Luther flere 'tyske' kvaliteter) anerkende Luthers alment menneskelige, overnationale betydning, hvilket ikke var så selvfølgeligt i 1917.

Under begrebet "religion" forstår Holl forholdet mellem Gud og menneske med afsæt i retfærdiggørelsestanken. Dette begreb står i centrum for Holls fremstilling af Luthers teologiske udvikling i talen. Holls grundlæggende spørgsmål er her, om "religion" er menneskets forhold til Gud – eller i virkeligheden blot menneskets forhold til sig selv. "Gud eller selvet" bliver dermed retfærdiggørelsens grundproblem i Holls tolkning af Luthers klosterkamp og gennembrudserfaring. Menneskets selvskhed ser Holl her både i skolastikken og i mystikken, men også i sin samtids teologi og religiøsitet. Luthers løsning er ifølge Holl tanken om, at Gud er den eneste aktive part i forholdet til det menneske, der er fanget i sin kredsen om sig selv. Gud selv må bevirke, at

Gud og mennesket “finder hinanden”, og samtidig må mennesket blive bevidst om sin skyld og sit ansvar. Holl henviser her til Luthers tolkning af sine samvittigheds kvaler som forårsaget af Gud, dvs. som Guds fremmede gerning.

Med sin stilisering af Luthers samvittighedskamp som grundtype for kristen retfærdiggørelseserfaring danner Holl skole i det 20. århundredes første halvdel. For Holl gælder det, at troen ikke kan være en søgen efter eller et ønske om salighed, men derimod en uselvsk selvfølelse, en selvafhændelse, og at den kristne på en gang oplever sig som “hellig og som synder” – på et tidspunkt, hvor der endnu ikke var særlig opmærksomhed omkring Luthers *simul iustus et peccator*. “Opleve” og “føle” er her de kategorier, som Holl tager i brug for at beskrive retfærdiggørelsens passivitet. Men det er uklart hos Holl, hvordan det oplevende subjekt skal forstås, når nu menneskelige forestillinger ses som kredsen om sig selv. Og det er uklart, om – den alene handlende – Gud er årsag til det onde.

Luthertolkning efter 1. verdenskrig

Det følgende år, 1918, sætter afgørende præg på Holls tænkning – det er dokumenteret i hans breve, som Heinrich Assel har gennearbejdet (*Das andere Aufbruch*, 1994). Novemberrevolutionen og krigsnederlaget rystede Holl, som så disse begivenheder som resultat af et moralsk forfald, der havde været på vej allerede før krigen. Han skriver følelsesladet til sin ven og kollega Adolf Jüllicher i november 1918: “Der må jo have været forfærdelig meget råddent, når et eneste spark var nok til at smadre hele bygningen”. Kort efter, i december,

giver han sin rystelse udtryk i en prædiken, hvor han tolker begivenhederne som Guds dom over Tyskland: Gud har sendt tyskerne de svære tider og forlanger nu, at de viser offervilje. Dom i samvittighederne og offerberedskab bliver herefter grundkategorier i Holls teologi.

Efter krigen bearbejder Holl sin jubilæumstale og en række andre foredrag og artikler om Luthers teologi fra et helt årti. Jubilæumstalen placeres i begyndelsen af bogen. Lutherbogen begynder dermed på slående og programmatisk vis med talens åbningsreplik, som i den ellers gennemgribende reviderede tekst er bibeholdt fra den oprindelige version: “Højtærede forsamling! For fjerde gang er i dag et århundrede forbi, siden Luther med sit teseanslag indvarslede en ny tid for kristenheden.” Talen får hermed en strategisk position som indgangstekst i bogen, som blev en vigtig inspiration for Lutherrenæssancen. Holl skriver ikke kun om Luther, men bruger Luther retorisk til at indvarsle en ny tid.

Talens grundtanker om retfærdiggørelse som selvafhændelse og Guds alenehandlen er bibeholdt. Men Holl har føjet nye accenter til, idet han nu konsekvent betoner Guds vrede og dom og menneskets synd og anfægtelser: Guds selvbevidnelse sker direkte i samvittigheden som fordring og erfares som fordringens pres på mennesket. Vished om Gud forankres altså i samvittighedens trængsler. Tankerne om dom og offer, som dukker op i prædikenen fra december 1918, får nu principiel betydning for Holls forståelse af gudsforholdet. Ikke kun Luther selv ønsker sig forkastelsen “hvis dette skulle være Guds vilje”, men nu kræves dette også generelt af den “virkeligt

fromme”. Troen forstås dermed som forening af Guds og menneskets vilje i samvittigheden, trods dommen eller gennem dommen.

Kontekst, virkningshistorie og teologisk retorik

Fra tydingen af krigsnederlaget som dom når Holl frem til forståelsen af gudsforholdet som dom – og fra fordringen til den krigshærgede befolkning om offerberedskab til det soteriologiske offerberedskab, afkaldet på frelse. I Holls teologiske udvikling går tanken om selvfafhændelse fra 1918-konteksten via teologien tilbage til samtidstolkninger og bliver – i teksten “Neubau der Sittlichkeit” om Luthers etik – til ideen om integritetsoffer: om samfundsaktører, der i visheden om at udføre Guds vilje kan skabe nye normer, bryde med gamle og derved endog ofre deres egen integritet. Dette ideal matcher både normbrydende politiske førerfigurer og dissidenter, og faktisk har Holl da også virket som inspiration både for de tyskkristne teologer og – måske – for sin elev Dietrich Bonhoeffer.

Det springer i øjnene, hvor kontekstuel Holls Luthertolkning er, både i sin

genese og sin virkningshistorie: Hans gennemteologiske interesse for Luthers retfærdiggørelseslære var i første instans medinflueret både af hans nære, personlige kontekst og hans videre, historiske kontekst, men gav også, i anden instans, selv næring til samfundsmæssige forestillinger og idealer. Den var virkningsfuld, men netop i sin virkning også dybt ambivalent.

Det er ofte blevet påpeget, at hver tid har sit særlige Lutherbillede og måde at fejre reformation på. Udviklingen i Holls Luthertolkning giver her et tydeligt billede af teologiens kontekstualitet, og af hvordan jubilæumsretorikken ved at *formidle* refleksioner over reformationens virkning i samfund og kultur samtidig kan *generere* en virkning i samfund og kultur. Det er dermed perspektivrigt, men (som i Holls tilfælde) potentielt også problematisk, at systematisk teologi interagerer med sine forskellige sammenhænge. Vil man læse Holl “mod Holl”, må pointer i hans forståelse af fx retfærdiggørelse og selvfafhændelse kunne gøres frugtbare i andre kontekster end den, den er betinget af, og dermed give anledning til andre konsekvenser end dem, Holl selv drog.